

Stana Ristić

Serbska Akademia Nauk i Umiejętności, Belgrad, Serbia
ORCID: 0000-0003-1646-3192 | e-mail: ristic.stana@gmail.com

Ivana Lazić-Konjik

Serbska Akademia Nauk i Umiejętności, Belgrad, Serbia
ORCID: 0000-0003-0840-0140 | e-mail: ivana.konjik@isj.sanu.ac.rs

Концепт ДОМОВИНА у српском језику (на системском материјалу)*

DOI: 10.34739/clg.2022.14.05

Увод

У нашим досадашњим истраживањима са когнитивно лингвистичког и социолошко-антрополошког аспекта реконструисали смо концепте ДОМ, МАЈКА, НАРОД и аутостереотип СРБИ, који спадају у ред кључних националних културних концепата и уједно представљају канонске концепте бројних других националних култура (Ristić, Lazić-Konjik 2014; Ристић 2012; Лазих-Коњик, Ристић 2020; Ристић, Лазих-Коњик 2016, 2020). Концепт ДОМОВИНА такође спада у базичне и универзалне концепте¹, а са претходним концептима повезан је низом заједничких основних особина и вредности на основу којих се успоставља њихова међусобна повезаност у виду умрежавања у јединствену концептуалну структуру, концептосферу. Заједничка концептосфера концепата ДОМ, МАЈКА и ДОМОВИНА и особине које их међусобно интегришу, показана је у раду Ристић 2013, у којем је утврђено да централну улогу у међусобном повезивању има појам МАЈКА, што се на језичком плану

*Овај рад финансирало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије према Уговору број 451-03-68/2022-14 који је склопљен са Институтом за српски језик САНУ. Такође је резултат рада на пројекту EUROJOS „Językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów na tle porównawczym”.

¹ Универзалност концепта ДОМОВИНА показана је истраживњем у 12 европских земаља (1992), на основу кога су издвојене заједничке компоненте: дужност одбране општег добра, родног дома и државе, а у идеолошком смислу и нације (Бартмињски 2011: 245–246).

испољава кроз бројне формуле, изразе, симболе, метафоре са овом лексемом у функцији исказивања појмовних садржаја ДОМА и ДОМОВИНЕ (нпр. *мајка (мати) земља, матица земља, матична земља* у значењу „држава у односу на своје сународнике (мањине) у другим земљама” (РСАНУ, под *земља*), као и деривати лексеме *мајка*: матица 2.а „место потицања, порекла, завичај, постојбина: остати у матици; бити већи од матице земље” итд., в. Ристић 2013).

С друге стране, наша истраживања стереотипа НАРОД и аутостереотипа СРБИ су показала да се ови концепти такође јављају као изразити експоненти концепта ДОМОВИНА, што се манифестује кроз њихово међусобно укрштање и појмовно умрежавање (Ристић, Лазић-Коњик 2020: 89–138). Утврђено је да појмови НАРОД, НАЦИЈА и ДРЖАВА представљају основне друштвено-политичке категорије, које се на идеолошком, вредносном и емотивном плану повезују у заједничку концептосферу обједињену концептом ДОМОВИНА. За њихов међусобни однос, разумевање и вредновање важно је питање конституисања српског аутостереотипа и динамике његовог настајања у складу са друштвено-историјским приликама и у ситуацији прилагођавања различитим историјским периодима, почев од стварања српске државе (држава) и државе Стефана Немање преко различитих периода губљења и поновног стицања независности, до савременог периода поновног успостављања самосталне српске националне државности у Републици Србији. Овај период обележен НАТО бомбардовањем и светским процесима евроинтеграције, економске кризе, транзиције и глобализације, значајно се одразио на формирање српског аутостереотипа у смислу преиспитивања његових традиционалних вредности, деструкције, вредносне амбивалентности и покушаја реконструкције на темељу успостављања континуитета између традиционалних и нових вредности. Вредновање наведених друштвених категорија, подложно периодичним променама и приликама, у концептосферу концепта ДОМОВИНА уноси актуелну слику нашег друштва и друштвеног система и представе о њиховим системским карактеристикама².

² Истраживања српског аутостереотипа показују да су та вредновања махом негативна, што се сматра нетипичним за аутостереотипе, јер су заснована на ставовима о раширеној корупцији и несрећности у друштву/држави, о привредној неразвијености и сиромаштву Србије и о ниском животном стандарду. Међутим, евидентна је и изразита амбивалентност савременог српског аутостереотипа; с једне

На друштвено-идеолошком и просторном плану појму ДОМОВИНА / ОТАЏБИНА одговара појам означен термином *држава* који се уврштава у енциклопедије и дефинише стручним језиком. Његов садржај скоро да нема додирних тачака са концептуализацијом појма ДОМОВИНА / ОТАЏБИНА, али се ипак неки заједнички елементи из друштвено-идеолошке сфере и географског назива државе у виду енциклопедијских конотација могу препознати у наведеној заједничкој концептосфери која се формира око концепта ДОМОВИНА / ОТАЏБИНА, што ће се у даљим нашим истраживањима овог концепта показивати. Овом приликом ћемо навести делове енциклопедијске дефиниције појма ДРЖАВА, поред осталог и зато да се на основу упоређивања ове и наведене лаичке дефиниције концепта ДОМОВИНА / ОТАЏБИНА уоче разлике између термина концепт и појам, по којима појам ДОМОВИНА / ОТАЏБИНА спада у концепте, а ДРЖАВА у појмове, термине³.

ДРЖАВА, облик организације друштва на ступњу развитка на коме се друштво цепа на слојеве и класе супротних интереса и тежњи. [...] О постанку, карактеру и пожељном уређењу државе постоје разне теорије. (*Мала енциклопедија Просвета* 1, А-Ј, Београд: Просвета, 1978, под одредницом *држава*).

стране га одликују негативне вредности: неслога и разједињеност, лажни патриотизам, јавашлук у друштвено-политичком животу, поткупљивост и корумпираност политичара, владајућег руководства, па и самокритичко истицање сопственог кукавичлука, похлепе и шићаријства, док се на супротној страни вредносне скале релизују ставови самохвале и самоидеализације, а у првом реду се истичу позитивне моралне и националне вредности: храброст (јунаштво), као резултат историјско-ратне и поробљивачке судбине српског народа, патриотизам, истицање и снажно испољавање српства, вредновање и идеализација сопствене историје (Косовски мит), истрајност, неутралан, толерантан однос према другом народу (исп. Ристић, Лазић-Коњик 2016, 2020: 107–137).

³ У когнитивистици и концептологији као значајно за схватање природе концепта истакнуто је уочавање и издвајање кључних разлика између концепта и појма, како на плану њиховог формирања и садржаја, тако и на плану њиховог доживљаја (рус. *восприятия*). Према раду ауторке О.П. Воробјеве (2013: 10–37), за В.З. Демјанкова концепт је “зачаточная” истина, за разлику од појма који се конструише. „О понятиях люди договариваются, конструируя их для того, чтобы “иметь общий язык” при обсуждении проблем. Концепты же существуют сами по себе, их люди реконструируют с той или иной степенью (не)уверенности, – отсюда диффузность, гипотетичность, размытость таких реконструкций” (нав. дело: Демьянков 2007: 27). Према истој ауторки за Ј.С. Степанова концепт као и појам фиксира опште и специфично својство постојећег ентитета, али се за разлику од појма он не одређује (рус. *не определяется*), него се преживљава (рус. *а переживается*), односно “включает в себя не только логические признаки, но и компоненты научных, психологических, авангардно-художественных, эмоциональных и бытовых явлений и ситуаций” (нав. дело: Степанов 2007: 20).

Затим се укратко наводе теорија античких филозофа, хришћанских теолога, природно-правна теорија енглеских филозофа Томаса Хобса и Џон Лока и Француза Жан-Жак Русоа, по којима „човек одређена “природна права” стиче рођењем а не као дар од државе [...] појединци су се одрекли природне слободе у корист стварања државе да би обезбедили мир и сигурност”. Даље се наводе теорије марксизма и социјалистичке државе која има

[1] *Задатак да уништи сваку експлоатацију и послужи образовању бескласног комунистичког друштва. [...] По облику владавине и управљања [држава] може бити монархија и република, а по уређењу и сложена, настала сједињавањем више држава. [...] Најважнија класификација теорија држава јесте она која полази од њихове класне функције и карактера, а затим [...] на тзв. политички режим – на демократије и аутократије* (Нав. дело).

Енциклопедијска дефиниција појма ДРЖАВА и лаичка дефиниција појма ДОМОВИНА / ОТАЏБИНА најбоље указују на разлике између појмова концепт и појам, разлике на којима се инсистира у когнитивној лингвистици и коцептологији. Тако се са становишта ових дисциплина појам ДОМОВИНА / ОТАЏБИНА сврстава у концепте, а појам ДРЖАВА у појмове.

Идеолошка димензија концепта ДОМОВИНА и његово вредносно профилисање чине га теже одредивим и знатно динамичним на појмовном плану и на плану стереотипизације. То потврђује и чињеница да је ДОМОВИНА појам који се, тако рећи, не налази у енциклопедијама, али зато се на психосоцијалном и емотивном плану не поставља проблем његове одредивости, јер се стереотипизација концепта ДОМОВИНА заснива на искуственој спознаји и самосвести о националном идентитету припадника одређене друштвене, домовинске заједнице, чиме се, такође, потврђује његова универзалност. У наведеном смислу илустративни су одабрани текстови са интернета:

[2] *Шта је отаџбина? Свакодневна реч. Али шта заиста осећамо када говоримо о својој отаџбини? Да ли смо спремни да погинемо за њу? Не апстрактно уз пиће за кафанским столом, него да заиста, из убеђења, дамо живот за њу? Да ли смо спремни да на позив отаџбине оставимо родитеље, оставимо своју децу? Да ли разликујемо родољубље и патриотизам од шовинизма? И шта ако на чело наше отаџбине или домовине залегну штеточине које је по нашем мишљењу упропаштавају* (Иван Ивањи, Слатко је

и славно за отаџбину умрети, <https://www.vreme.com/vreme/slatko-je-i-slavno-za-otadzbinu-umreti/>, приступљено 8 VI 2022).

Као одговор на наведену запитаност наводимо дефиницију овог појма у којој се комбинују енциклопедијски и самоспознајни елементи, формулисану популарним, а не стручним језиком, такође, преузету са интернета:

[3] *Domovina je zemlja za koju se osoba osjeća povezana iz правних, културних, повјесних или емоционалних разлога, било зато што је тамо рођена или зато што ју је прихватила као своју домовину особним одabiром. Ријеч, као таква, долази из латинског завиџаја, што потјеће од гласа patrius, што значи 'земља предака'. Дакле, **веза с домовином може бити афективног или крвног поретка, јер је то мјесто које обителји појединца такође припада.** Тако у домовину интервенира повјест, култура или традиција, али и **особна повјест појединца и осјећаји које има према мјесту којему припада или с којим се осјећа емоционално повезаним.** Стога се прича и о **љубави према домовини.** Завиџај може бити и земљописни простор с којим се њовјек осјећа повезано: свој народ, своју земљу, регију, своју земљу или свој народ. Домовина се **обично позива у политичке сврхе, апелирајући на домолјубне или националистичке осјећаје, како би се узвисио осјећај припадности заједници, посебно у ситуацијама угрожавања сигурности нације, ратова или ратних сукоба.** На овај начин, **домовина је и конструкција направљена од моћи на онемо што је осјећај према нацији, а то подразумијева дефинирање скупа културних кодекса с којима се поистовјетити, низа националних симбола, попут заставе или химне као и слава или релевантност одређених догађаја који се сматрају пресудним за оснивање земље.** *Избог тога постоје они који сматрају да појам домовине такође може бити штетан за миран суживот народа и нација у свијету, те је истакнут као један од главних узрока сукоба и ратова на планети (Што је Patria, <https://hr.encyclopedia-titanica.com/significado-de-patria>, приступљено 8 VI 2022).**

Наше самоспознајно, интуитивно и искуствено поимање домовине проистиче из срца и убеђења, а не из разума, на што указују неки од истакнутих делова наведене дефиниције, али вредносни и емотивни садржај нашег поимања на најбољи начин изражавају одабрани стихови српских песника⁴:

[4] *Домовина, то није мртва груди
која нас гвозденом руком веже;
то је љубав за облак што плови овуда,
за песму што се овде разлеже [...]*

⁴ О стереотипизацији домовине у поетском дискурсу српских песника в. Ристић 2015: 285–314.

*Домовина, то су: жеље, тајне,
магла што преко поља плови,
то су наше бајке бескрајне,
домовина – то су сви наши снови.*
(Душан Васиљев (1900–1924) – *Домовина*);

[5] *И свуда гдје је српска душа која,
Тамо је мени отаџбина моја,
Мој дом и моје рођено огњиште.*
(Алекса Шантић (1868–1924) – *Моја отаџбина*);

[6] *Ја знам сва твоја лица, свако шта хоће, шта носи [...]
И бриге твоје, ој, Србијо међу песмама
међу шљивама
ој Србијо међу људима
на њивама,
ој, Србијо међу песмама, међу
стадима,
ој Србијо, песмо међу народима...*
(Оскар Давичо (1909–1989) – *Србија*);

[7] *Твоје сунце носе сад на заставама,
Ти живиш у бесном поносу синова;
Твоје светло небо понели смо с нама,
И зоре да зраче на путима снова.*
(Јован Дучић (1874–1943) – *Аве Србија*).

Наша досадашња истраживања концепта ДОМОВИНА која су узимала у обзир његове различите аспекте ⁵ потврдила су његову вишеслојну и динамичну концептосферу у српској култури са друштвено-историјским, кулурним, идеолошким и емоционалним вредностима. У овом раду, основа за анализу биће укупан системски материјал релевантних речника српског језика који ће послужити као основа за реконструкцију системске слике концепта ДОМОВИНА у српском језику у складу са методолошким и теоријским поставкама лублинске

⁵ Асоцијативни аспекти концепта ДОМОВИНА/ОТАЏБИНА на основу анализе асоцијативног поља лексема *отаџбина* и *домовина* са становишта асоцијативне граматике на материјалу асоцијативних речника српског језика представљени су у раду Ристић 2022, парцијална системска слика на материјалу РСАНУ показана је у раду Ристић 2013, као и други његови аспекти на материјалу поетских текстова савремених српских песника различитих периода у раду Ристић 2014. У овај рад ће се инкорпорирати резултати рада Ристић 2013 који се односе на материјал РСАНУ.

когнитивне етнолингвистике и семинара ЕУРОЈОС. Етимолошки аспекти реконструисаће се на основу Скоковог Етимолошког речника, историјски аспекти према Вуковом *Српском рјечнику* и Рјечнику Југославенске академије знаности и умјетности, савремено поимање овог концепта из тезаурусног *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности, *Речника српског књижевног језика* Матице српске и једнотомног *Речника српскога језика* Матице српске, док ће енциклопедијски аспекти изостати, будићи да се овај концепт, како је истакнуто, не појављује у енциклопедијама.

Домовина на основу системског материјала

У српском језику овај појам означавају две синонимне речи *домовина* и *отаџбина*, с тим што је ова друга више стилски маркирана. Обе речи ограничене су на књижевни, нарочито просветни (школски), црквени и политички дискурс, тако да се готово и не појављују у свакодневној употреби (исп. Радовић-Тешић 2009). Због функционалностилске ограничености употребе његових номината концепт ДОМОВИНА се третира као „узвишени” појам, слично као у пољском језику *ojczyzna* (исп. Бартмињски 2011: 245).

Етимолошки и историјски аспекти

Појам ДОМОВИНА који се у савременом српском језику именује лексемама *домовина* и *отаџбина* етимолошки је везан за латински појам именован лексемом *patria* (од *pater* „отац”)⁶. Српска лексема *отаџбина* стоји у етимолошкој вези са именицом *отац* од које је изведена сложеним суфиксом за извођење апстрактних именица *-бина*⁷. Лексема *домовина* је етимолошки повезана са лексемом и појмом *дом*.

⁶ Именица *патрија* је позајмљена у српском језику, али је слабо распрострањена (наведена је у РСАНУ са две потврде из старијег језичког периода код Д. Обрадовића и Љ. Ненадовића), а у јавном дискурсу фреквентне су у употреби њене изведенице *патриотизам* и *патриота*.

⁷ Према Скоку, *отаџбина* је настала превођењем латинског облика *patria* = *отачаство* (русизам *отечество*) у којем је суфикс *-ство* замењен суфиксом *-бина* (Skok: **òtac, patrija**). Суфикс *-ба* се, према Скоку, удружује са суфиксом *-ина* на основу истоврсне функције да творе апстрактне именице (нпр. *-ина: милина* од *мио*; *-бина: родбина* од *род*, *отаџбина* од *отац*) (Skok: **-ba**, исп. и **-ina**). Модел калкирања према латинском појму и лексеми *patria* који је примењен у српској речи *отаџбина*, присутан је у многим европским језицима. О томе в. у Бартмињски 2011: 245.

У Вуковом Рјечнику (1818, 1852) лексема *домовина* има значење дома: „**дѠмовина**, f. Haus und Hof, das Besitzthum, armenta et praedia”, док лексема *отаџбина* има два значења: „**Ѡтаџбина**, f. 1. (у Далм.) vide очевина: купује туђе баштине и отаџбине. 2. das Vaterland, patria. [cf. отачанство]”, од којих је прво значење територијално ограничено, а друго значење, иначе примарно, представљено је сведено, само навођењем немачког и латинског еквивалента Vaterland и patria и посведочено варијантном лексемом **отачанство**, n. das Vaterland, patria. [vide отаџбина 2].

У Речнику ЈАЗУ забележено је више значења лексеме *домовина*, чија је прва употреба датирана од 17. века:

domovina, patria; patrimonium; familia: a) *mjesto gdje se ko rodio, rodno mjesto, otadžbina*: vratiti se u domovinu; Koji domovinu, ne jezik, slavu i diku raširiti želi i trudi; Braniti domovinu; urediti svoju novu domovinu; *često u prenesenom smislu, raj, nebo*: pričiti domovini nebeskoj; Nebo je odinstvo naše i domovina; Mogla bi brez svake smetnje u domovinu svoju nebesku unici; b) *očevina, baština, imanje*: moja domovina ima blaga od starina c) *ženi su domovina muževa kućna čeljad, braća itd.*: u naše vrijeme u Crnoj Gori: To su mila braća tvoja a moja je domovina. (snaha djeveru, naričući).

Прва два значења иста су као и у Вуковом Рјечнику, али је примарно значење истакнуто на прво место, као и његово метафорично значење раја, неба, којим се истиче високо вредновање појма домовина, па и његова сакрализација. Треће значење, маркирано ограниченом територијалном употребом, концепт **ДОМОВИНА** умрежава са концептом ПОРОДИЦА, чланови породице, и веома је блиско такође територијално ограниченом значењу лексеме **ДОМ 5.6** „породица у коју се девојка (одн. жена) уда”, и застарелом значењу **ДОМОВИНА 5** „мужева породица и родбина”, предствљеним у РСАНУ. Дефиниција основног значења и у овом речнику, као и у Вуковом, веома је оскудна без навођења културних или аксиолошких конотација, осим метафоричног значења раја, неба, које, како је истакнуто, указује на високо вредновање овог појма. Примери употребе наведени после дефиниције показују неке моделе односа појединца према домовини који су карактеристични за старији друштвено-историјски период: емигрантски – *вратити се у домовину*, патриотски – *бранити домовину*, искуство стицања нове домовине – *нова домовина*, који ће касније у дефиницијама и примерима употребе у РСАНУ, РМС и РСЈ бити проширени новим информацијама.

Отаџбина је у Речнику ЈАЗУ дефинисана на следећи начин, а у односу на лекему *домовина*, разлике се показују једино у хијерархијацији значења:

očevina, otačastvo а) *očevina, t.j. imovina, koju tko ima od oca*: rasu otačbinu svoju; otiđoše od svoji(h) otačbina i svoji(h) kuća, da imaju ili nadarje ili otačbinu, od koje mogu živeti б) *baština, nasledstvo*: strašeci (t.j. roditelji), da će ga (t.j. sina) odvrći od sebe, ocipiti od otačbine, izmlatiti; dobra crkvena, koja su Božja i zovu se otačbina siromahah, rodbini poklone se с) *domovina, postojbina*: uzdignite glave vaše k veselju otačbine nebeske; ljubav mile otažbine; izdati svoju otačbinu; vrati se u otačbinu; neharna moja otažbino, nisi dostojna da ti prostim; Ona želi viditi svoj zavičaj i otačbinu; ulazište u otažbinu nebesku; od dušmana spasiti otačbinu; seliti iz otačbine d) svojstvo.

Речничке дефиниције *домовине* / *отаџбине* у савременим речницима

У дефиницији наведеној у РСАНУ (1966), који у временском погледу обухвата језичке потврде из 19. и прве половине 20. века, поред карактеристике да је *домовина* земља у којој се неко родио (*постојбина*), први пут се у дефиницију уводи појам државе којим се наговештава идеолошка димензија.

РСАНУ: *домовина*

1. *земља, држава у којој се неко родио и у којој је одрастао, постојбина, отаџбина*: врази тлаче *домовину*; служити цару и *домовини*; оставити *домовину* на *цедилу*; радници немају *домовине*;
2. *земља или крај одакле нешто води порекло, одакле потиче*;
3. (у народним песмама) в. *дом*: свако иде својој *домовини*;
4. заст. в. *домаћинство* (1);
5. заст. *породица и родбина*.

Примери употребе после дефиниције придодају патриотске елементе – *домовина* није слободна, треба је бранити: *врази тлаче домовину*, а јављају се и примери који у први план стављају социјалне, класне елементе – *неравноправан, поданички однос појединца према домовини: служити домовину; радници немају домовине*, па и издају: *оставити домовину на цедилу*. Иако је од издавања тома у којем је обрађена лексема *домовина* до тома у којем је обрађена лекема *отаџбина* (2010) протекао дужи период, 40 и више година, у којем су се у Србији одиграле различите

национално-политичке, друштвене и државне промене и трансформације, именица *отаџбина* дефинисана је на исти начин као именица *домовина*, што вероватно треба видети као израз тежње ка концепцијској једнообразности речника.

РСАНУ: *отаџбина*

1. *земља, држава у којој се неко родио, у којој је одрастао, домовина*: Ништа није прескупо за отаџбину!; оданост према отачбини; јавио је господину министру један отац отаџбине; оци отаџбине забринути; Све те земље, у којима народ говори српским језиком, јесу отаџбина српскога народа; Није отаџбина само земља, територија ... Отаџбина је и Правда, и Управа.

2. *фиг. земља или крај одакле нешто води порекло, одакле нешто потиче, постојбина*.

3. *покр. имовина наслеђена од оца или од других предака, очевина*.

Језичку слику ДОМОВИНЕ / ОТАЏБИНЕ допуњавају примери употребе наведени после дефиниције код лексеме *отаџбина*, који доносе неке нове аксиолошке и патриотске конотације: оданост према отаџбини – *Ништа није прескупо за отаџбину!*, као и друштвене и идеолошке: *отац / оци отаџбине; Није отаџбина само земља, територија ... Отаџбина је и Правда, и Управа*.

У РМС (1967, 1971) лексеме *домовина* и *отаџбина* у примарном значењу дефинисане су на сличан начин као у РСАНУ: **домовина 1** „земља у којој је ко рођен, коју својом зове, отаџбина: лепа наша домовина, волети домовину”; **отаџбина 1** „земља у којој се неко родио (и чији је држављанин); домовина: од душмана спасит отаџбину; Њему припада заслуга за спас отаџбине”; а са истим значењем наведене су маркиране варијанте ове лесе: **отачаство**, **оташтво** и **отечество** и латинизам **патрија**. За разлику од дефиниција примарних значења лексема *домовина* и *отаџбина* у РСАНУ, у дефиницији лексеме *отаџбина* у РМС допуном дефиниције речју *држављанин* указује се на неутрално именовање овог афективног, емоционалног и аксиолошког појма / концепта, и на његово идеолошко поимање у виду појма *држава*. Однос ових појмова, како је претходно истакнуто, показаће се и у даљем излагању.

Једнотомни РСЈ из 2011 год. такође не доноси нове информације у погледу дефинисања појмова *домовина / отаџбина*, а значење дефинише

сасвим сведено: **домовина 1.a** „земља, држава у којој се неко родио и одрастао, отаџбина, постојбина”, **отаџбина 1** „земља у којој се неко родио (и чији је држављанин); домовина: од душмана спасит отаџбину; заслуга за спас отаџбине”.

Издвојена значења лексема *домовина* и *отаџбина* из савремених речника показују да се овај појам примарно концептуализује у физичком, просторном смислу, и то у виду концентричних кругова⁸. Примарно значење обе лексеме у језичком стандарду указује на најшири круг означен хиперонимима *земља* и *држава*, *простор*, док секундрна значења, нормативно и функционалностилски ограничена, означавају уже кругове овог појма, по редоследу означене хипонимима *крај*, *домаћинство*, *очевина* и *дом / породица*. Ово је један од аспеката који суделују у концептуализацији појма ДОМОВИНА, док су други, не мање важни аспекти, тек назначени у речничким дефиницијама и ишчитавају се на основу анализе укупног системског лексикографског материјала: њихових творбених деривата и семантичких еквивалената (опозиција, синонима, хиперонима, хипонима), као и њихових карактеристичних спојева. Системска слика потврђује да се појам ДОМОВИНА у уобичајеној представи носилаца српског језика концептуализује као вишедимензионалан појам профилисан следећим параметрима: физичким, друштвеним, емотивним, аксиолошким и идеолошким. Физички и друштвени аспекти представљају базу стереотипа и чувају етимолошко порекло, док остали функционишу или унутар базе варирајући њене профиле или пак организујући посебне профиле⁹.

⁸ На концентрично органозвану просторну димензију концептосфере домовина, која стоји у корелацији са њеном социјалном димензијом (заједнице) и културном и институционалном димензијом (култура, језик, институције) и која је повезана са одговарајућим вредностима, указао је Ј. Бартмињски, што је сликовито представио у виду дијаграма елемената концептосфере домовина (Бартмињски 2011: 257).

⁹ За опис профила упућујемо на рад Ристић 2013 у коме су издвојени и детаљно представљени следећи профиле домовине: просторни (физички), друштвени, културни и институционални, док остали релевантни параметри: аксиолошки, емотивни и идеолошки, функционишу унутар њих варирајући ове профиле. Просторни (физички) профил у стереотипу домовина организован је у виду концентричних кругова од најширег према ужим: Домовина као земља, државна територија, Домовина као родни крај, завичај, Домовина као дом. Друштвени (егзистенцијални, емотивни) профил организован је такође у виду концентричних кругова који одговарају просторним круговима: дому – породица, родном месту – суседи, покрајини и завичају – земљаци; земљи – нација, свету – човечанство, а идентични су и по вредности: за дом и породицу: љубав, топлина, разумевање, спокојство и осећај сигурности; за земљу и нацију: патриотизам, солидарност, приврженост, јединство културе и историје (исп. Бартмињски 2011: 255, 257). Културни (аксиолошки) профил реализује се у виду високих етичких идеала,

Опозиције

Вишеаспектност односно вишедимензионалност концепта ДОМОВИНА, као и концепта ДОМ, заснива се на бинарним опозицијама: „свој – туђи” „унутрашњи простор – спољашњи простор”¹⁰, које се у профилисању оба концепта реализују у виду друштвених, емотивних (психо-социјалних) и просторних, физичких параметара: дом / домовина је оно што је блиско, пријатељско, што пружа сигурност, тако да ови појмови опонирају појму „свет” који се перципира као нешто далеко, туђе, опасно. На мисаоно-сазнајном плану појам ДОМА на основу просторног параметра границе функционише као изворни, полазни домен у категоризацији других појмова, док се на основу истог параметра појам ДОМОВИНЕ јавља као циљни домен (Ристић 2012, Ристић 2013, 2013а и 2013б). Тако се на основу параметра границе концептуално поље ДОМА шири и умрежава са другим концептуалним пољима у језичкој слици света, па и са концептуалним пољем ДОМОВИНЕ. У смислу актуелне глобализације занимљиво је умрежавање којим се неутрализује параметар границе, што у концептуализацији ДОМА у српском језику, као и у пољском, потврђује метафора СВЕТ ЈЕ ДОМ (Ristić, Lazić-Konjik 2014 и Ристић 2014), односно у српском језику потенцијална метафора СВЕТ ЈЕ ДОМОВИНА, којим се укида опозиција „унутрашњи простор – спољашњи простор” и антонимијски однос лексема ДОМ / ДОМОВИНА – СВЕТ.

Парадигматски и синтагматски односи

У савременом српском језику параметризацију за профилисање концепта ДОМОВИНА осим употребе лексема *домовина* и *отаџбина*, употпуњују употребе лексема из истог семантичког поља, уређене различитим односима: хиперо-хипонимским, еквивалентним, синонимијским, антонимијским; затим и као парадигме регуларних деривационих низова афиксалног и семантичког карактера, или, пак, као

вредности, општег добра, чију стабилну позицију заузимају језик, култура, традиција, историја и правда. Институционални профил је такође структуриран у виду концентричних кругова који су аналогни просторним круговима: брак, породица (према дом), општина, среска власт, регионална самоуправа, друштвена удружења и организације (према родни крај), држава (према домовина) (исп. Бартмињски 2011: 256).

¹⁰ У питању је оријентациона категоризација која је у основи оријентационих појмовних метафора. О овој и о другим врстама појмовних метафора (структурне, онтолошке и сликовне метафоре) в. Kličovac 2004: 22–24.

структурне јединице у предикатско-синтагматским спојевима (исп. Бартмињски 2011: 56–57).

Синоними

У српском језику постоји невелики број назива који именују појам ДОМОВИНЕ у његовим различитим физичким, просторним видовима: *земља, место, држава, постојбина, завичај, родна груда, родни крај, стари крај* „земља у којој се неко родио, домовина (за исељенике који живе у другој, страној држави): кренути у стари крај; распитивати се за стари крај”; *дом, кућа, огњиште (породично, рођено)*, откривајући особине по којима се именовани појмови удаљавају од уобичајене (прототипичне) представе означене лексемама *домовина / отаџбина*. У одређеним контекстима они се јављају као синоними лексеме *домовина*, при чему већи број њих функционишу као дескриптори самог концепта, профилишући физичке (просторне), идеолошке, друштвене, емотивне и аксиолошке аспекте ДОМОВИНЕ. То су пре свега лексеме *земља, држава* и *дом*. Лексеме *кућа, огњиште (породично, рођено), завичај, родни крај, родна груда* у својим метафоричним или метонимијским значењима, носе позитивну конотацију, истичући позитивне емоционалне и егзистенцијалне вредности концепта: блискост, топлину и сигурност. На периферији синонимијског низа функционишу лексеме ограничене временске, територијалне или функционалностилске употребе, у чијим се примарним или секундарним реализацијама обједињују просторна значења домовине: **домаја** заст. **1.а** „отаџбина, постојбина; домовина, завичај: повратити и ослободити своју домају; пјесникова домаја цијели свијет; изневерити и оставити домају... и наћи само „црну срећу” у туђини; Хвата их чежња за домајом; мислити на кућу, на домају своју”; **дедовина 2** „отаџбина, домовина; завичај, постојбина” – земља предака: „По нашој дједовини окрећу људи сваким часом своју вјеру, као Циганин опаклију”; **нашинаштво** „нераспр. в. нашинство: нашинаштво ... нашинство, наша домовина” – изведеница са заменичком основом *наш* којом се истиче особина блискости; метафорична употреба лексеме **мравињак 1.г** „фиг. кућица, боравиште; дом, отаџбина: Србин, који, од како је у Европи, готово ни један дан није био на миру, него је сваки дан морао презати и једнако је пазио, да му мравињак не сатру”, којом се у контрасту незнатне просторне величине, минималности, истиче значај и високо вредновање домовине. Из РМС: **покрајина 2** „домовина, отаџбина, земља”, **постојбина 1.а** „место рођења; **б.** завичај, домовина”,

праг 4 „фиг. а. дом, кућа: Али ја сам имао дом, знам што је топлина кућног прага. **б.** домовина: Не идите, браћо, од роднога прага, јер мученој земљи мученика треба!"; **род 3.б** „народ (коме се припада), нација; завичај, домовина” – значење у којем се домовина поистовећује са народом, нацијом: „Куцат ће у том срцу жива мржња на Млечиће, јер су они затор рода нашег”. Наведени синоними показују да се појам ДОМОВИНЕ, као и појам ДОМА, концептуализује као простор издвојен од спољашњег света са заштитном функцијом и као уточиште које пружа осећај топлине, блискости и сигурности и који се емотивно доживљава (животни и психо-социјални аспект).

Хипероними / хипоними

У парадигматском систему наведени називи, који профилишу појам ДОМОВИНЕ у његовом непрототипичном виду, заједно са лексемама *домовина* и *отаџбина*, који профилишу уобичајену (прототипичну) представу овог појма, предствљају хипониме, па се на основу истакнутих разлика успоставља хијерархијска уређеност читавог хипонимског низа. Улогу вишег категоријалног појма, хиперонима за појам ДОМОВИНА имају лексеме *место*, *земља* и *држава*.

Деривати¹¹

Обе лексеме, *домовина* и *отаџбина*, и у полисемној структури и у афиксалној деривацији реализују скромну деривациону продуктивност, знатно нижи степен деривационе продуктивности у односу на лексеме *дом* и *кућа* које великим делом попуњавају творбену парадигму лексеме *домовина*. Значења обеју лексема крећу се у оквирима истог семантичког поља и то како у стандардним тако и у застарелим и покрајинским реализацијама.

Тако се придев *домаћи* у многим реализацијама може интерпретирати и у семантичком пољу „домовине”: „кућне / домовинске израде”: *домаћа комовица*, *домаћи дуван*, *домаће вино*, *домаће сириште*; „домовински”: *Слика је уљена... од домаћега умјетника*; „породични / домовински”: *домаћи људи*, *домаћи народ*; „неусиљен, слободан,

¹¹ У анализи се наводе примери деривата и њихове дефиниције или скраћене парафразе из свих консултованих речника, али се у самом тексту неће посебно наводити податак о томе из којег је речника нека лексема преузета, како би се текст растеретио и учинио читљивијим. Сви примери се могу наћи у речницима чији се библиографски подаци наводе на крају рада у списку литературе.

препознатљиво наш, домовински”: *домаће понашање, домаћи човек; „домовински клуб, екипа” спорт.: Домаћи играју врло оштро, борбено; као и други деривати: домаћин: Имена клубова који су домаћини штампана су црним словима; „блискост”: одомаћити се; удомаћити се; „крај, постојбина; домовина, отаџбина; патриотизам”: дома прил. „у свом крају, у домовини, отаџбини”, „у свој крај, у своју постојбину”; домобран; истичу емотивне параметре и блискост: домољуб, домољубље, домородство, домовински, домовинашки, отаџбени, отаџбеник, отаџбеница „родољупка, патриоткиња”, отаџбински, отаџбенички, отаџбеништво и др., па и хипокористик **домовца** „ж индив. дем. и хип. од домовина: Да узнесем што моћнијом хвалом | Домовцом ти [А. Качићу] име Југославском”. Творбену парадигму употпуњује и периферија творбеног гнезда лексеме *дом*, са дериватима територијалне или временске ограничености употребе који именују реалије из концептосфере ДОМОВИНА; *бездом, бездоман* „без дома / домовине”; *издомити* „остати без дома / домовине”, *недомаћи* „туђи, недомовински”. Овде спадају и лексеме изведене из других основа, које по значењу припадају истом семантичком пољу: *родољуб родољупка, родољубље, родољубив, родољубивост, патриота, патриоткиња, патриотски, патриотизам, прадомовина* „првобитно, најстарије место пребивања једнога племена, народа или неке животињске врсте, место где се што родило, поникло, појавило: Карпати! Ово је, веле, наша прадомовина”, *праколевка* „фиг. прадомовина”¹².*

Закључак

У српском језику концепт ДОМОВИНА заснива се на лексичкосемантичком, творбеном и синтагматско-парадигматском потенцијалу две лексеме *домовина* и *отаџбина*. На основу анализе системског језичког материјала свих релевантних речника српског језика, изведене са когнитивног и етнолингвистичког теоријско-методолошког аспекта, можемо да закључимо да системска језичка слика домовине показује да се српска ДОМОВИНА најчешће концептуализује као земља у којој смо рођени, а то је за савремене Србе Србија „национална домовина / отаџбина”, чије су базичне вредности српски народ, српски језик / култура / историја /

¹² Из РЈАЗУ и *domovinaš* „m. domorodac”, *domovati* „prebivati (u svom domu ili kao u svom domu)”, *domovnica* „domaćica”; *domovnik* „domaćin”, *domovraćanje* „враћање дома, кући”; *domovstvo* „a) stanje žene udate (domaćice, domovnice); b) domaće imanje”.

традиција. Због историјских промена и ситуације да је држава Срба у дужем историјском развоју у 20. веку поред Србије обухватала и друге националне заједнице и имала различите називе од којих се у памћењу савременика највише задржао назив Југославија, ДОМОВИНА се схвата и као „државна домовина”. Мање су уобичајена поимања домовине као дедовине, постојбине, а још ређе као завичаја, родног краја, места рођења и дома.

ДОМОВИНА се, у складу са речничком сликом, вреднује високо позитивно као „наше”, „своје” (у односу на „туђе”) чиме се истиче особина блискости: домовина је оно што је блиско, пријатељско, што пружа сигурност. Речнички материјал не пружа експлицитне потврде да се простор српске домовине шири на Европу или на Свет, али се такве метафоре могу претпоставити.

У профилисању концепт ДОМОВИНА гради заједничку концептосферу са концептима ДОМ и МАЈКА, који као културни и егзистенцијални концепти представљају и универзалне концепте са специфичним обележјима језичке слике света српске лингвокултуре. Такође се повезује са појмовима НАРОД, НАЦИЈА и ДРЖАВА на идеолошком, вредносном и емотивном плану. Заједничка концептосфера наведених појмова профилисана је друштвеним, егзистенцијалним и емотивним параметрима и заснована на позитивним елементима и вредновању „свог, блиског”.

Литература и извори

Бартмињски Ј. (2011): *Језик – слика – свет*, Прир. Д. Ајдачић, Београд.

Воробьева О.П. (2013): *Концептология в Украине: обзор проблематики, у: Лингвоконцептология: перспективные направления: монография*, авт. кол.: А.Э. Левицкий, С.И. Потапенко, О.П. Воробьева и др.; под ред. А.Э. Левицкого, С.И. Потапенко, И.В. Недаиновой. Луганск, с. 10–37.

Демьянков В.З. (2007): *«Концепт» в философии языка и в когнитивной лингвистике, у: Концептуальный анализ языка: современные направления исследования*, Сб. науч. тр. / ИЯ РАН и др. – М.–Калуга: ИП Кошелев А.Б., Изд-во “Эйдос”, с. 26–33.

Лазич-Коњик И., Ристић С. (2020): *Концепт народ у речницима српског (српскохрватског) језика*, „Гласник Етнографског института САНУ” 68, с. 453–466.

Мала енциклопедија Просвета 1, А–Ј, Општа енциклопедија, Треће издање, Београд 1978.

Радовић-Тешић М. (2009): *С речима и речником*, Београд.

Ристић С. (2012): *Особине стереотипа МАЈКА на материјалу тезаурусног речника савременог српског језика*, у: *Украјнска і слов'янська тлумачна та прекладна лексикографія*, Леонідові Сидоровичу Паламарчукові, под ред. І.С. Гнатюка, Київ, с. 381–390.

Ристић С. (2013): *Стереотип домовине у заједничкој концептосфери појмова ДОМА и МАЈКЕ*, „Зборник Матице српске за славистику” 83, с. 181–198.

Ристић С. (2013а): *Стилски аспекти концептуализације појма ДОМ у књижевном дискурсу*, „Научни састанак слависта у Вукове дане” 42/1, с. 381–394.

Ристић С. (2013б): *Концепт ДОМА у религијском дискурсу*, у: *Теолингвистичка истраживања српског и других словенских језика*, Београд, с. 293–313.

Ристић С. (2014): *Концепт домовине у поетском дискурсу савремених српских песника различитих периода*, „Научни састанак слависта у Вукове дане” 43/1, с. 47–59.

Ристић С. (2022): *Концепт ДОМОВИНА / ОТАЏБИНА у контексту асоцијативне граматике*, „Јужнословенски филолог” 78/2, у штампи.

Ристић С., Лазић-Коњик И. (2016): *Стереотип о Србима*, у: Д. Ајдачић (ур.), *Срби и српско*, Београд, с. 19–49.

Ристић С., Лазић-Коњик И. (2020): *Когнитивни правац у српској етнолингвистици – почеци развоја и актуелни проблеми*, Монографије 29. Београд.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, 1–21, Београд, 1959–2019.

РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–III. Нови Сад –Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969. IV–VI, Нови Сад 1969–1976.

РСЈ: Николић М. (ур.) (2011): *Речник српског језика*, Нови Сад.

Скок: Skok P. (1971–1972): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (I–II)*, Zagreb.

Вук: Стефановић Караџић, Вук (1898): *Српски рјечник и тумаченњемачкијем и латинскијем ријечима*. Треће (државно) издање, исправљено и умножено, Биоград.

РЈАЗУ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb 1880–1976.

Степанов Ю.С. *Концепты 2007, Тонкая пленка цивилизации*. – М.: Языки русской культуры.

Klikovac D. (2004): *Metafore u jeziku i mišljenju* /ur. I. Čolović/, Beograd: XX vek.

Ristić S., Lazić-Konjik I. (2014): *Dom w języku serbskim*, w: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 3: Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Lublin, s. 103–137.

Literatura

- Bartminjski J. (2011): *Jezik – slika – svet*, Prir. D. Ajdačić, Beograd.
- Dem'jankov V.Z. (2007): „Koncept” v filosofii jazyka i v kognitivnoj lingvistike, u: *Konceptual'nyj analiz jazyka: sovremennye napravlenija issledovanija*, Sb. nauč. tr. / IJa RAN i dr., s. 26–33.
- JAZU (1880–1976): *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb 1880–1976.
- Klikovac D. (2004): *Metafore u jeziku i mišljenju*, Beograd.
- Lazić-Konjik I., Ristić S. (2020): *Koncept NAROD u rečnicima srpskog (srpskohrvatskog) jezika*, „Glasnik Etnografskog instituta SANU” 68, s. 453–466.
- Mala enciklopedija Prosveta* 1, A–J (1978): Opšta enciklopedija, Treće izdanje, Beograd.
- Radović-Tešić M. (2009): *S rečima i rečnikom*, Beograd.
- Ristić S. (2012): *Osobine stereotipa MAJKA na materijalu tezaursnog rečnika savremenog srpskog jezika*, u: *Ukrajnska i slov'janska tumačna ta prekladna leksikografija, Leonidovi Sidoroviču Palamarčukovi*, red. I.S. Gnatjuk, Kijv, s. 381–390.
- Ristić S. (2013): *Stereotip DOMOVINE u zajedničkoj konceptosferi pojmova DOMA i MAJKE*, „Zbornik Matice srpske za slavistiku” 83, s. 181–198.
- Ristić S. (2013a): *Stilski aspekti konceptualizacije pojma DOM u književnom diskursu*, „Naučni sastanak slavista u Vukove dane” 42/1, s. 381–394.
- Ristić S. (2013b): *Koncept DOMA u religijskom diskursu*, u: *Teolingvistička istraživanja srpskog i drugih slovenskih jezika*, Beograd, s. 293–313.
- Ristić S., Lazić-Konjik I. (2014): *Dom w języku serbskim*, w: *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 3: Problemy eksplikowania i profilowania pojęć*, red. I. Bielińska-Gardziel, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Lublin, s. 103–137.
- Ristić S., Lazić-Konjik I. (2016): *Stereotip o Srbima*, u: D. Ajdačić (ur.), *Srbi i srpsko*, Beograd, s. 19–49.
- Ristić S., Lazić-Konjik I. (2020): *Kognitivni pravac u srpskoj etnolingvistici – počeci razvoja i aktuelni problemi*, Monografije 29. Beograd.
- RMS: *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, I–III. Novi Sad –Zagreb, 1967–1969. IV–VI, Novi Sad 1969–1976.
- RSANU: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika SANU* (1959–2019): 1–21, Beograd.
- RSJ: Nikolić M. (ur.) (2011): *Rečnik srpskoga jezika*, Novi Sad.
- Skok: Skok P. (1971–1972): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (I–II), Zagreb.
- Stepanov Ju.S. (2007): *Koncepty. Tonkaja plenka civilizacii*. – M.

Vorob'eva O.P. (2013): *Konceptologija v Ukraine: obzor problematiki*, u: *Lingvo-konceptologija: perspektivnye napravlenija: monografija*, avt. kol.: A.È. Levickij, S.I. Potapenko, O.P. Vorob'eva i dr., red. A.È. Levickogo, S.I. Potapenko, I.V. Nedajnovoj, Lugansk, s. 10–37.

Vuk: Stefanović Karadžić, Vuk (1898): *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latin-skijem riječima*. Treće (državno) izdanje, ispravljeno i umnoženo, Biograd.

The concept of HOMELAND in the Serbian language (on the system material)

The paper presents the results of comprehensive research on the concept of HOME in the Serbian language based on the analysis of system material from the relevant dictionaries of the Serbian language, in accordance with the methodological and theoretical principles of Lublin cognitive ethnolinguistics and the EUROJOS seminar. An effort was made to present its main features and values in the circle of related concepts we reconstructed in our previous research, with which it forms a common concept sphere: HOME, MOTHER, PEOPLE and the self-stereotype of SERBIAN. The research in this paper is primarily based on the analysis of the content of the dictionary definitions of the lexemes homeland and fatherland, which are used to name the concept, and the analysis of all their characteristic lexical-semantic relationships: hyperonymic and hyponymic, synonymy, antonymy, derivational, creative and semantic character, syntagmatic with the aim of reconstructing the content of this term, its stable and variable part, with all relevant aspects of realization. Also, to highlight different models of man's relationship to his homeland in different historical periods and the values attributed to him in the Serbian language, in accordance with the principles of cognitive definition.

Keywords: *the concept of homeland, system data, cognitive definition, cognitive ethnolinguistics, Serbian language*

Słowa kluczowe: *koncept ojczyzny, dane systemowe, definicja kognitywna, etnolingwistyka kognitywna, język serbski*